

MARTA BŁĄD

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

– Polska Akademia Nauk

Warszawa

WIELOZAWODOWOŚĆ W RODZINACH ROLNICZYCH W POLSCE. STAN I TENDENCJE ZMIAN W LATACH 2005-2010*

Wprowadzenie

Zjawisko wielozawodowości w rodzinach rolniczych, a więc łączenia pracy w rolnictwie z pracą poza gospodarstwem rolnym, jest nie tylko ciekawym zjawiskiem badawczym, ale ma również implikacje praktyczne w kształtowaniu polityki społeczno-gospodarczej. Z badań przeprowadzonych przez autorkę [1] wynika bowiem, że wielozawodowość jest powszechnym i trwałym zjawiskiem, wykazującym cechy uniwersalności. Występuje ono nie tylko w krajach relatywnie uboższych, opierających swą gospodarkę na rolnictwie, ale też w krajach o wysokim poziomie rozwoju. Przykładem są Stany Zjednoczone. O znaczeniu wielozawodowości niech świadczy udział dochodów pozarolniczych w całkowitym dochodzie rodzin rolniczych w tym kraju, który wynosił średnio 87% (2007 r.), natomiast udział dochodu ze źródeł zarobkowych w dochodzie pozarolniczym – 76% [10].

Zjawisko wielozawodowości ma swoją długą historię, występowało na różnych etapach rozwoju dziejów ludności rolniczej, począwszy od neolitycznej rewolucji agrarnej. Zmieniały się warunki polityczno-społeczno-gospodarcze, zmieniały się formy wielozawodowości, ale jej istota i specyfika pozostawała ta sama: podejmowanie działalności pozarolniczej przez członków rodzin rolniczych, wbrew tendencji w innych działach gospodarki – dążeniu do specjalizacji.

Na przykładzie Polski możemy wykazać, że wielozawodowość była rozpowszechniona zarówno w systemie gospodarki centralnie planowanej, jest też powszechna w gospodarce rynkowej. Z badań Marii Dziewickiej [6] wynika, że w 1957 r. w 28,8% wszystkich gospodarstw indywidualnych ktoś z rodziny zarabował poza gospodarstwem. Oznacza to, że mniej więcej w co czwartej rodzinie rolniczej mieliśmy do czynienia ze zjawiskiem tzw. chłopów-robotników.

* Autorka składa podziękowania profesorowi Izasławowi Frenklowi za udzieloną pomoc i wyjaśnienia dotyczące metodologii GUS.

Jak pokazują najnowsze dane zaczerpnięte z wyników Powszechnego Spisu Rolnego, przeprowadzonego w 2010 roku (PSR 2010), współcześnie zjawisko wielozawodowości osiąga jeszcze większe rozmiary: 36% osób pracujących w gospodarstwie rolnym podejmuje równocześnie działalność pozarolniczą [4].

W latach po akcesji Polski do UE przeprowadzono również dwa badania reprezentacyjne pod nazwą: „Struktura Gospodarstw Rolnych”, pierwsze w 2005 r. (SGR 2005), a następnie w 2007 (SGR 2007), obowiązkowe dla każdego kraju członkowskiego cyklicznie co dwa lata. W roku 2009 badania te nie były przeprowadzone z uwagi na zbliżający się spis powszechny w 2010 r. Wymienione źródła danych (posiłkowane danymi z Powszechnego Spisu Rolnego 2002) stały się podstawą analizy porównawczej dotyczącej skali oraz zmian w zatrudnieniu osób wielozawodowych, zróżnicowania działalności w gospodarstwach rolnych oraz sytuacji dochodowej rodzin wielozawodowych.

Konceptualizacja zjawiska wielozawodowości

Najogólniej mówiąc, wielozawodowością nazywamy zjawisko łączenia pracy w rolnictwie z pracą pozarolniczą. Można go odnosić do jednostki, jak też do rodziny rolniczej. Rolnikiem wielozawodowym nazywamy osobę, która wykonuje pracę zarówno w gospodarstwie rolnym, jak i poza nim (niekoniecznie w znaczeniu miejsca jej wykonywania). Natomiast rodzina wielozawodowa to taka, w której co najmniej jeden członek rodziny jest wielozawodowy [1]. W literaturze krajowej na oznaczenie tej sytuacji znajdujemy również określenie „dywersyfikacja” [12], oznaczające zróżnicowanie działalności i w konsekwencji – źródeł dochodu. W zagranicznej literaturze odnajdujemy dwa określenia opisujące tę rzeczywistość: „pluriactivity” oraz „diversification”. Konceptualizacja tych pojęć jest rozmaita. Wśród jej bogactwa zaprezentujemy podejście Guya Duranda oraz Guido van Huylbroecka [5]. Definiują oni „pluriactivity” jako łączenie rolniczych i nierolniczych działalności wykonywanych przez rolników bądź członków gospodarstwa domowego rolników. Dywersyfikację zaś ściśle łączą z gospodarstwem rolnym i działalnością produkcyjną, definiując ją jako proces różnicowania rolniczej działalności produkcyjnej w gospodarstwie i wytwarzania nowych produktów.

Dla potrzeb praktyki (m.in. badania Farm Structure Survey, dotyczącego wszystkich krajów członkowskich UE) należało przyjąć jedną wspólną definicję. Unia Europejska ujednoliciła terminologię, przyjmując, iż termin „pluriactivity” używany jest w stosunku do rolnika, zaś „diversification” – do gospodarstwa rolnego. Zatem możemy mówić o wielozawodowości rolnika (pluriactivity of farmers) i dywersyfikacji gospodarstwa rolnego (diversification of the holding) [13]. Pluriactivity obejmuje pracę (pozarolniczą lub rolniczą) wykonywaną poza własnym gospodarstwem lub też pracę pozarolniczą w gospodarstwie własnym, ale bez użycia zasobów gospodarstwa. Dywersyfikacja zaś to podejmowanie działalności zarobkowej, która nie jest rolniczą działalnością produkcyjną, ale jest wykonywana na bazie zasobów gospodarstwa lub produktów wytwarzanych w gospodarstwie.

W metodologii badania Farm Structure Survey w UE wyróżnia się osiem typów działalności zaliczanych do dywersyfikacji: działalność usługową z wykorzystaniem własnego sprzętu, agroturystykę, przetwórstwo produktów rolnych, przetwarzanie drewna, rękodzieło, akwakulturę, wytwarzanie energii odnawialnej na rynek oraz inne działalności [13].

Wszystkie wymienione działalności w metodologii Głównego Urzędu Statystycznego w Polsce zaliczane są do grupy „działalności innej niż rolnicza, bezpośrednio związanej z gospodarstwem”. Jest ona definiowana następująco: za zarobkową działalność inną niż rolnicza, bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym, przyjęto działalność produkcyjną lub usługową prowadzoną na własny rachunek w celu osiągnięcia zysku, która wykorzystuje zasoby gospodarstwa rolnego (siłę roboczą, teren, budynki, park maszynowy itp.) lub produkty rolne w nim powstałe (np. agroturystyka, przetwórstwo produktów rolnych). Nie wlicza się tu działalności innej niż rolnicza, jeżeli z zasobów gospodarstwa do jej prowadzenia wykorzystywana jest tylko i wyłącznie siła robocza [4]. Tak określona przez GUS działalność gospodarcza inna niż rolnicza, bezpośrednio związana z gospodarstwem, jest zatem w rozumieniu terminologii unijnej dywersyfikacją (diversification).

Natomiast pluriactivity (wielozawodowość) w rozumieniu GUS dotyczy osób wielozawodowych pogrupowanych w następujących kategoriach: „pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym, a dodatkowo poza gospodarstwem” oraz „pracujący głównie poza swoim gospodarstwem rolnym, a dodatkowo w swoim”¹. Za pracę w swoim/rodzinnym gospodarstwie rolnym uznaje się wykonywanie prac bezpośrednio związanych z produkcją rolniczą (roślinną i zwierzęcą) oraz prace ogólne związane z prowadzeniem gospodarstwa (zakup środków produkcji, sprzedaż produktów rolnych, naprawy sprzętu rolniczego itp.). Za pracę poza gospodarstwem rolnym uważa się każdą pracę (również dorywczą) najemną lub na własny rachunek, w tym również w rolnictwie, wykonywaną poza rodzinnym gospodarstwem rolnym. Za pracę główną uznano wykonywaną w większym wymiarze godzin, a jeśli dwie prace (lub więcej) zajmowały taką samą ilość czasu, pracą główną była przynosząca wyższy dochód [4].

Stan i tendencje zmian badanych zjawisk

Zmniejszenie ogólnej liczby gospodarstw rolnych

Analizę stanu i zmian w zatrudnieniu osób wielozawodowych rozpoczniemy od przedstawienia tendencji zmian struktury obszarowej gospodarstw rolnych, gdyż one stanowią jeden z podstawowych czynników kształtujących poziom i strukturę zatrudnienia w rolnictwie oraz poza nim. Otóż, w ostatniej dekadzie miała miejsce tendencja zniżkowa liczby indywidualnych gospodarstw rolnych.

¹ Spośród ogółu pracujących w swoim/rodzinnym gospodarstwie rolnym GUS wyodrębnia następujące kategorie zatrudnienia:

- pracujący wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym,
- pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym i dodatkowo poza gospodarstwem,
- pracujący głównie poza swoim gospodarstwem rolnym i dodatkowo w swoim gospodarstwie rolnym,
- pracujący wyłącznie poza swoim gospodarstwem.

Według wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2010 [4], liczba gospodarstw rolnych w czerwcu 2010 r. wynosiła 2277,6 tys. (powyżej 1 ha UR – 1562,6 tys.). Liczba ta zmalała w porównaniu z wynikami PSR 2002 o 22,4% (o 655,6 tys.), zaś w porównaniu z uogólnionymi danymi uzyskanymi w badaniu SGR 2005 – o 16,7% (o 451,4 tys.), a w badaniu SGR 2007 – o 11,7% (o 301,6 tys.) [2, 3]. Zmiany liczby gospodarstw obserwowane według grup obszarowych zmierzały głównie w dwóch kierunkach: zmniejszenia liczby gospodarstw drobnych i wzrostu liczby gospodarstw relatywnie większych. W latach 2005-2010 największą dynamikę spadku zanotowano w grupie obszarowej do 1 ha oraz 1-2 ha UR. Zmiany te doprowadziły do pewnej poprawy struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych oraz zwiększenia przeciętnej powierzchni gospodarstwa rolnego prowadzącego działalność rolniczą – z 6,98 ha w 2002 r. do 7,95 ha UR w 2010 r.

Zmniejszenie liczby pracujących w gospodarstwach rolnych i wzrost liczby osób wielozawodowych

Według danych PSR 2010, całkowita liczba członków rodziny pracujących w gospodarstwach rolnych wyniosła 4444,9 tys. [4]. W grupie tej największy był odsetek osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym (64%), choć grupa osób wielozawodowych, a więc łącząca pracę w gospodarstwie z pracą poza nim, była również znacząca: 2981,8, co stanowiło 36% (tab. 1). Oznacza to, że co trzeci rolnik w Polsce jest osobą wielozawodową. Odsetek ten równa się średniej dla całej Unii Europejskiej – 36,4% [13], choć w poszczególnych krajach członkowskich kształtuje się różnie: od 17,1% w Belgii do 74,4% w Słowenii. Do grupy osób wielozawodowych zaliczamy zarówno osoby pracujące głównie w gospodarstwie rolnym, pracę poza nim traktując jako dodatkową, jak i odwrotnie. Z danych PSR 2010 wynika, że zdecydowaną większość osób wielozawodowych w Polsce stanowią osoby, dla których praca poza gospodarstwem stanowi pracę główną (33%).

Niestety, nie można zachować pełnej porównywalności danych pochodzących z PSR 2010, SGR 2005 i SGR 2007 z danymi z PSR 2002 r. W 2002 r. obowiązywał bowiem nieco inny sposób wyodrębniania populacji pracujących w gospodarstwie rolnym².

W związku z tym, dla potrzeb porównań skoncentrujemy się na danych pochodzących z trzech ostatnich spisów, choć i tu występują pewne zakłócenia. Obserwując dynamikę zmian w badanych latach 2005-2010, można zauważyć tendencję zmniejszenia ogólnej liczby pracujących w swoim gospodarstwie rolnym – 5044,0 tys. w 2005 r. do 4449,9 tys. w 2010 r., czyli o 11,8% (tab. 1).

² W PSR 2002 uwzględniono tylko osoby będące członkami gospodarstwa domowego użytkownika gospodarstwa rolnego, zaś w SGR 2005 i SGR 2007, zgodnie z rekomendacjami międzynarodowymi, zaliczono także członków mieszkających wspólnie z użytkownikiem, ale nie tworzących z nim wspólnego gospodarstwa domowego (choć pracujących w rodzinnym gospodarstwie rolnym – bez wynagrodzenia). W PSR 2010 wyodrębniono także grupę członków rodziny nie mieszkających z użytkownikiem, ale wnoszących wkład pracy w gospodarstwo, co znów utrudnia porównanie z latami 2005 oraz 2007. Kolejne zakłócenie spowodowane jest różną interpretacją wkładu pracy w gospodarstwo. Więcej na ten temat wyjaśnia Izasław Frenkel [7, 8].

W największym stopniu dotyczyło to gospodarstw do 2 ha UR. Natomiast w przeliczeniu na jedno gospodarstwo liczba pracujących wzrosła. Jak wyjaśnia Izasław Frenkel, z powodu uwzględnienia w PSR 2010, w porównaniu z SGR 2005 i SGR 2007, szerszej populacji członków rodziny, podana liczba jest faktycznie nieco zaniżona. W warunkach porównywalnych bowiem, jak wyliczył autor, spadek w latach 2005-2010 wyniósłby nie 11,8%, lecz 14,4% [8].

Tabela 1

Pracujący w gospodarstwach rolnych

Lata	Razem		Pracujący wyłącznie w gospodarstwie		Wielozawodowci			
					razem ^a		pracujący głównie poza gospodarstwem i dodatkowo w gospodarstwie	
	(tys.)	(%)	(tys.)	(%)	(tys.)	(%)	(tys.)	(%)
2005	5044,0	100	3316,0	65,7	1728,2	34,3	1448,1	28,7
2007	4964,6	100	3207,0	64,6	1757,6	35,4	1459,8	29,5
2010	4449,9	100	2847,6	64,0	2981,8	36,0	1468,2	33,0

^a Dotyczy dwóch kategorii: „Pracujący głównie w gospodarstwie i dodatkowo poza gospodarstwem” oraz „Pracujący głównie poza gospodarstwem i dodatkowo w gospodarstwie”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [2, 3, 4].

Dane tabeli 1 pokazują, że we wszystkich badanych latach najliczniej reprezentowane były osoby pracujące wyłącznie w gospodarstwie rolnym, chociaż ich liczebność wykazywała tendencję zniżkową: w liczbach absolutnych z 3316,1 tys. w 2005 r. do 2847,6 tys. w roku 2010, a w relacji do ogólnej liczby pracujących w gospodarstwie: odpowiednio z 65,7% do 64,0%. Wzrastał natomiast odsetek osób wielozawodowych – od 34,3% w 2005 r. i 35,4% w 2007 r. do 36,0% w 2010 r. We wszystkich badanych latach największą grupę wśród wielozawodowych stanowiły, jak już wspomniano, osoby, dla których praca poza gospodarstwem stanowiła pracę główną.

Zaobserwowano również, że im większe gospodarstwo rolne, tym większa jest przewaga członków rodziny pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym. Natomiast odsetek pracujących poza gospodarstwem jest odwrotnie powiązany z powierzchnią gospodarstwa rolnego: im mniejsze gospodarstwa, tym odsetek osób wielozawodowych większy (tab. 2). Zjawisko wielozawodowości występuje zatem częściej w gospodarstwach relatywnie mniejszych obszarowo aniżeli dużych, choć w tych ostatnich też ma znaczenie. Na przykład, dla polskiej próby FADN (gospodarstw towarowych) średnia udziału dochodu z pracy pozarolniczej w całkowitych dochodach gospodarstwa wynosiła 35,5% [9]. Można więc wnioskować, że dla małych gospodarstw wielozawodowość jest to raczej sposób na przetrwanie, dla dużych zaś jest elementem stabilizującym i zwiększającym bezpieczeństwo dochodowe oraz strategią lepszego gospodarowania i wykorzystania zasobów gospodarstwa (strategią rozwojową) [1].

Tabela 2

Pracujący w gospodarstwie rolnym według zatrudnienia oraz grup obszarowych gospodarstw w 2010 r. (%)

Grupy obszarowe	Pracujący wyłącznie w gospodarstwie	Wielozawodowi	
		razem ^a	pracujący głównie poza gospodarstwem i dodatkowo w gospodarstwie
Ogółem	64,0	36,0	33,0
W tym > 1 ha	65,6	34,4	31,2
Do 1 ha	56,5	43,5	41,4
1-2 ha	55,1	44,9	42,4
2-5 ha	59,5	40,5	37,4
5-10 ha	67,4	32,6	29,0
10-20 ha	76,6	23,4	19,9
20-30 ha	82,5	17,5	14,4
30-50 ha	84,6	15,4	12,4
50 ha i więcej	81,0	19	14,4

^a Jak w tab. 1.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [4].

Z tabeli 2 wynika, że we wszystkich grupach obszarowych odsetek osób, dla których praca poza gospodarstwem stanowiła pracę główną, był zdecydowanie większy niż odsetek pracujących głównie w gospodarstwie. W gospodarstwach najmniejszych, do 1 ha, stanowił 95,1%, zaś w gospodarstwach największych – 75,8% wszystkich osób wielozawodowych. We wszystkich grupach obszarowych, z wyjątkiem gospodarstw do 1 ha, odsetek pracujących poza gospodarstwem w 2010 r. był wyższy niż w latach poprzednich, zwłaszcza w gospodarstwach większych, co świadczy o zwiększaniu się skali zjawiska wielozawodowości.

Okazało się, że kategoria zatrudnienia jest istotnym czynnikiem różnicującym strukturę wieku i płci populacji pracujących. Osoby pracujące wyłącznie w gospodarstwie charakteryzują się znacznie starszą strukturą wieku niż podejmujący pracę również poza nim – w 2007 r. odsetek osób w wieku 55 lat i więcej wynosił 41,5% w pierwszej grupie i 12,5% w drugiej [8]. Osoby wielozawodowe są więc relatywnie młodsze niż pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym.

Dane PSR 2010, dotyczące struktury pracujących według kategorii zatrudnienia z podziałem według płci i stopnia pokrewieństwa wskazują, że częściej pracę w gospodarstwie z inną pracą łączyli mężczyźni niż kobiety oraz współmałżonkowie użytkownika niż sami użytkownicy oraz pozostali członkowie rodziny. Podobnie było we wcześniejszym roku spisowym (2007 – udział mężczyzn w grupie osób wielozawodowych wynosił 62,8%).

Osoby wielozawodowe charakteryzują się także stosunkowo wyższym poziomem wykształcenia niż pracujący wyłącznie w gospodarstwie. Wiąże się to zapewne z młodszą strukturą wieku osób pracujących poza gospodarstwem bądź też lepiej wykształceni mają po prostu większe szanse na znalezienie pracy poza gospodarstwem.

Zwiększenie liczby indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą

GUS wyróżnia, choć nie wprost, dwa rodzaje gospodarstw prowadzących równocześnie działalność rolniczą oraz pozarolniczą. Pierwsza grupa (nazwana tu grupą A) to gospodarstwa prowadzące działalność pozarolniczą bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym, wykorzystując zasoby gospodarstwa rolnego (siłę roboczą, teren, budynki, park maszynowy itp.) lub produkty w nim powstałe. W nomenklaturze GUS [4] nazwane są one „gospodarstwami prowadzącymi działalność gospodarczą inną niż rolnicza” (działalność tę nazywamy dywersyfikacją wg przyjętej przez nas definicji). Druga grupa (grupa B) to gospodarstwa prowadzące działalność pozarolniczą nie związaną w żaden sposób z gospodarstwem rolnym. Do grupy tej zalicza się też gospodarstwa prowadzące działalność nierolniczą, w której z zasobów gospodarstwa wykorzystywana jest „tylko i wyłącznie siła robocza”. W nomenklaturze GUS te gospodarstwa nie mają nazwy, jedynie w „Instrukcji dla ankietera PSR 2010” określa się je jako „pozarolnicza działalność gospodarcza pozostała” (działalność nie związana z gospodarstwem rolnym) [11]. Według przyjętej w niniejszym artykule definicji, taką działalność odnosimy do wielozawodowości (pluriactivity), a dokładniej do szczególnego jej rodzaju, jaką jest prowadzenie własnej działalności gospodarczej nie związanej z gospodarstwem rolnym.

Dane grupy A są publikowane w GUS z dodatkowym podziałem na rodzaje prowadzonej działalności nierolniczej (por. tab. 4). Natomiast dane grupy B nie występują odrębnie i są publikowane łącznie z danymi grupy A jedynie w części poświęconej dochodom. Razem grupa A i grupa B występują tam pod wspólną nazwą „gospodarstw, w których wystąpiły dochody z tytułu prowadzenia działalności pozarolniczej”.

Tabela 3 zawiera dane dotyczące ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą, a więc łącznie gospodarstw A i B oraz odrębnie grupy A. Wskazują one, że w latach 2007-2010 liczba gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą wzrosła, zarówno w liczbach absolutnych (o 34387 gospodarstw), jak i w odniesieniu do ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą (o 5,5 p.p.), podobnie jak w latach 2005-2007, choć w mniejszym stopniu. Natomiast liczba gospodarstw grupy A (czyli prowadzących działalność pozarolniczą związaną z gospodarstwem) w obu odniesieniach znacznie zmalała (o wiele bardziej niż to miało miejsce w latach 2005-2007), odpowiednio: o 59948 i 1,9 p.p. Okazało się zatem, że o wzroście ogółu gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą zdecydował wzrost gospodarstw grupy B, a więc prowadzących działalność pozarolniczą nie związaną z gospodarstwem.

Tabela 3

**Gospodarstwa indywidualne według prowadzonej działalności pozarolniczej
(związanej i nie związanej z gospodarstwem) w latach 2007 i 2010**

Rok	Liczba gospodarstw ogółem	Liczba gospodarstw powyżej 1 ha
2007	2575113	1804064
2010	2273284	1558413
Liczba gospodarstw prowadzących działalność rolniczą		
2007	2387246	1741621
2010	1886888	1480227
% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w gospodarstwach ogółem		
2007	92,7	96,5
2010	83,0	95,0
Liczba gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą (razem grupy A+B)		
2007	338100	261820
2010	372487	290719
% gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą (A+B) w gospodarstwach ogółem		
2007	14,2	15,0
2010	19,7	19,6
Liczba gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą związaną z gospodarstwem (grupa A)		
2007	113966	89925
2010	54018	48246
% gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą związaną z gospodarstwem (grupa A) w ogólnej liczbie wszystkich gospodarstw		
2007	4,8	5,2
2010	2,9	3,3
% gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą związaną z gospodarstwem (grupa A) w ogólnej liczbie prowadzących działalność pozarolniczą		
2007	33,7	34,3
2010	14,5	16,6
% prowadzących działalność pozarolniczą nie związaną z gospodarstwem (grupa B) w ogólnej liczbie gospodarstw		
2007	66,3	65,7
2010	85,5	83,4

Źródło: [3, 4].

Zastanawiająca jest znacząca skala spadku grupy A w latach 2007-2010, i to we wszystkich – z wyjątkiem przetwórstwa produktów rolnych i wytwarzania energii odnawialnej na rynek – rodzajach działalności (tab. 4).

Wyjaśnienie tego przyspieszenia nie jest proste. Niewykluczone, że częściowo może ono mieć charakter statystyczny, tj. związany m.in. z różnicami formułowania czy interpretacji pytań dotyczących poszczególnych rodzajów działalności. Np. najliczniej reprezentowana działalność, występująca w badaniach

2005 i 2007 pod nazwą „działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu”, nosi w PSR 2010 nazwę „rolnicze (i nierolnicze) prace kontraktowe z wykorzystaniem środków produkcji gospodarstwa”. Znaczna część tego rodzaju prac wykonywana jest zapewne na podstawie nieformalnych umów, wprowadzenie więc słowa „kontraktowe” mogło zawęzić zakres uwzględnionych prac i wpływać na największy w tej grupie spadek. Szukając przyczyn tego stanu, nie można nie zauważyć, że w całym okresie 2005-2010 największe spadki miały miejsce w mniejszych, zwłaszcza najdrobniejszych gospodarstwach.

Generalnie, odsetek gospodarstw prowadzących działalność inną niż rolnicza wzrastał wraz ze wzrostem powierzchni UR – w 2010 r. od 1,4% w grupie obszarowej 0-1 ha do 16,3% w grupie 100 ha i więcej [4]. Świadczy to o większej popularności dywersyfikacji w gospodarstwach relatywnie większych obszarowo (odwrotnie niż w przypadku wielozawodowości). Wnioskować możemy, że w gospodarstwach małych do pracy pozarolniczej wykorzystywane są z reguły jedynie zasoby pracy (co implikuje wielozawodowość), zaś w dużych także zasoby gospodarstwa, np. ziemia, maszyny, sprzęt (co objawia się w dywersyfikacji działalności). Wynika to prawdopodobnie z lepszego ich wyposażenia w zasoby kapitałowe oraz produktywniejszego ich wykorzystania, a w konsekwencji generowania większego strumienia finansowego na jednostkę pracy bądź kapitału.

Tabela 4

**Gospodarstwa indywidualne prowadzące działalność inną niż rolnicza
(według rodzajów działalności)**

Rodzaje działalności	Lata		Zmiana (%) 2010/2007
	2007 (liczba)	2010 (liczba)	
Ogółem	113966	54018	-52,6
w tym:			
działalności usługowej	32513	8043	-75,3
agroturystyki	10092	8970	-11,1
przetwórstwa produktów	3041	3162	+4,0
przetwarzania drewna	6749	1993	-70,4
rękodzieło	2135	1298	-39,2
akwakultura	11339	4798	-57,7
wytwarzanie energii odnawialnej na rynek	165	236	+43,0
leśnictwo	.	1257	.
inne działalności	52102	27907	-46,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych [3, 4].

Wzrost znaczenia dochodów z pracy pozarolniczej w całkowitych dochodach gospodarstw domowych

Analizę dochodów odnosimy do kategorii „gospodarstwa domowego z użytkownikiem gospodarstwa rolnego”. Za takie GUS uważa zespół osób mieszkających i utrzymujących się wspólnie, jeżeli wśród nich jest osoba prowadząca gospodarstwo indywidualne. Z danych PSR 2010 [4] wynika, że w Polsce 1886,9 tys. gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego prowadziło działalność rolniczą (w tym: 1480,2 tys. gospodarstw powyżej 1 ha).

Wśród tych gospodarstw znajdowały się gospodarstwa (rodziny) wielozawodowe, które uzyskiwały dochody również spoza gospodarstwa. Najwięcej z nich, niemal połowa (47,7%), oprócz dochodów z działalności rolniczej uzyskiwała dochody z pracy najemnej, a następnie – biorąc pod uwagę jedynie źródła zarobkowe – z działalności pozarolniczej (19,7%) – tabela 5. Przypomnijmy, że „działalność pozarolnicza” oznacza działalność gospodarczą własną łącznie, zarówno bazującą na zasobach gospodarstwa (gospodarstwa grupy A), jak też nie związaną z gospodarstwem (gospodarstwa grupy B). Gdyby przyjąć, że w każdej rodzinie rolniczej wykonywany jest tylko jeden rodzaj pracy poza gospodarstwem (albo praca najemna, albo pozarolnicza), to odsetek gospodarstw domowych, w których oprócz działalności rolniczej prowadzona jest działalność poza gospodarstwem rolnym wyniósłby 67,4%. Analiza struktury dochodów gospodarstw domowych wskazuje zatem na niebagatelne znaczenie wielozawodowości w rodzinach rolniczych, zwłaszcza wykonywania pracy najemnej.

Tabela 5

Dochody gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego

Wyszczególnienie	Lata					
	2005		2007		2010	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
Gospodarstwa domowe, w których wystąpiły dochody z tytułu:						
działalności pozarolniczej	206812	8,4	338110	14,2	372487	19,7
pracy najemnej	1026400	41,5	1229648	51,5	899598	47,7
emerytury i renty	1059141	42,8	1253196	52,5	624491	33,1
innych źródeł niezarobkowych	108752	4,4	273187	11,4	129832	6,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [2, 3, 4].

Z analizy zmian w latach spisowych 2005-2010 wynika, że odsetek gospodarstw domowych uzyskujących dochody z pracy poza gospodarstwem wzrastał – w 2010 r. o 11,3 p.p. w porównaniu z 2005 r. w przypadku gospodarstw uzyskujących dochody z działalności pozarolniczej oraz o 6,2 p.p. z pracy najemnej (tab. 5). Natomiast malał odsetek gospodarstw domowych, w których oprócz

dochodów z działalności rolniczej wystąpiły dochody z rent i emerytur oraz innych niezarobkowych źródeł poza emeryturą i rentą. Możemy zatem mówić także o rosnącym znaczeniu wielozawodowości w dochodach rodzin rolniczych.

Tabela 6

**Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego
według głównego źródła dochodów**

Wyszczególnienie	Lata					
	2005		2007		2010	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
Gospodarstwa domowe, w których ponad 50% dochodów ogółem stanowiły dochody z tytułu:						
działalności rolniczej	664200	26,9	602878	25,3	521088	27,6
działalności pozarolniczej	119900	4,8	117576	4,9	179608	9,5
pracy najemnej	734800	29,7	755298	31,6	585970	31,1
emerytury i renty	669100	27,1	574368	24,1	371766	19,7
innych źródeł niezarobkowych	36600	1,5	26302	1,1	59384	3,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [2, 3, 4].

Dokładniejszy obraz znaczenia wielozawodowości można uzyskać analizując strukturę gospodarstw domowych według głównego źródła ich dochodów. W 2010 r. dla jedynie około 1/3 (27,6%) gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (o powierzchni powyżej 1 ha UR dla 34,1%) działalność rolnicza stanowiła główne źródło utrzymania. Największy odsetek (31,1%) dotyczył gospodarstw, w których głównym źródłem dochodu rodziny rolniczej była praca najemna. Dla co dziesiątego zaś gospodarstwa głównym uzyskiwanym dochodem był dochód z działalności pozarolniczej (tab. 6). Po zsumowaniu obu tych wielkości – 58,7% gospodarstw legitymowało się głównym źródłem dochodu z działalności poza gospodarstwem rolnym albo pracy najemnej, albo pracy pozarolniczej. Związek dochodowy wszystkich tych rodzin z działalnością rolniczą był luźniejszy niż ze sferą gospodarki pozarolniczej.

Badania, które przeprowadziła autorka³ [1], potwierdzają znaczenie dochodu spoza gospodarstwa rolnego w całkowitych dochodach rodzin rolniczych. Dla ponad połowy wszystkich gospodarstw domowych dochód ten był dochodem

³ Badania zostały przeprowadzone na celowo dobranych obszarach: w powiecie sochaczewskim (obszar S – N=100) i lipskim (obszar L – N=100) w województwie mazowieckim oraz gminie Gródek (obszar G – N=58) w powiecie ziemskim białostockim w województwie podlaskim (N oznacza liczbę podmiotów badawczych, czyli wielozawodowych rodzin rolniczych). W sumie przeprowadzono badania w 258 rodzinach rolniczych. Podkategorię badawczą stanowiły osoby wielozawodowe, łącznie na wszystkich obszarach N=344.

głównym (na jednym z badanych obszarów aż dla 85% rodzin). Z badań tych wynika, że członkowie rodzin rolniczych częściej podejmują pracę najemną niż pracę na własny rachunek (około 3/4 badanych osób wielozawodowych). Respondenci podkreślali, że zaletą pracy najemnej są określone jej godziny i nie wymagana duża odpowiedzialność. Podejmowanie zaś własnej działalności gospodarczej wciąż napotyka na bariery, zarówno ze strony mieszkańców wsi, jak też bariery systemowe płynące z zewnątrz.

Obserwując dynamikę zmian w latach 2005-2010, zauważamy utrzymujący się niski udział gospodarstw domowych, których głównym źródłem utrzymania jest działalność rolnicza – w roku 2010 wyniósł on 27,4% (tab. 6). Widoczna jest również zmiana dotycząca emerytur i rent: zmniejszyła się liczba i odsetek gospodarstw, dla których stanowią one główne źródło dochodów całkowitych. Zaznaczył się także spadek liczby gospodarstw z pracą najemną jako główne źródło utrzymania, w przeciwieństwie do tych, dla których takim źródłem była praca pozarolnicza (wzrost o 4,7 p.p. w 2010 r. w stosunku do 2005 r.).

Zaobserwowano zależność polegającą na tym, że wraz ze wzrostem powierzchni UR zwiększał się udział gospodarstw domowych, w których dochody z działalności rolniczej przekraczały 50% ogółu dochodów, malał zaś tych, w których dochód główny pochodził z pracy najemnej. Na przykład, odsetek gospodarstw domowych uzyskujących dochód głównie z pracy najemnej w przypadku gospodarstw rolnych od 1-2 ha wynosił 41,4%, zaś w gospodarstwach o powierzchni 100 ha i więcej – 3,3% [4]. Potwierdza to zasadę, że wielozawodowość jest cechą raczej gospodarstw małych, w dużych natomiast odgrywa mniejszą rolę.

Znaczenie wielozawodowości rozpatrywane przez pryzmat dochodowy nasuwa wnioski, że zjawisko to jest odpowiedzią (reakcją) na dysparytet dochodów rolników względem innych grup społeczno-ekonomicznych. Z reprezentacyjnego badania GUS budżetów gospodarstw domowych w Polsce wynika, że nadal (pomimo najwyższej dynamiki wzrostu w okresie akcesyjnym) dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników był w 2010 roku niższy – od dochodu przeciętnego gospodarstwa domowego o 14,1%, od dochodu pracowników o 14,6%, od dochodu pracujących na własny rachunek (przedsiębiorców) o 30,2% oraz od dochodów emerytów i rencistów o 13,2% [14]. Powszechnym sposobem zwiększania poziomu dochodów rodzin rolniczych jest podejmowanie działalności poza gospodarstwem rolnym, co potwierdzają badania autorki [1]. We wszystkich badanych obszarach ponad 90% respondentów udzieliło odpowiedzi, że uzyskiwane dochody z rolnictwa są „zdecydowanie za niskie”. Decyzje podjęcia pracy poza gospodarstwem rolnym przez członka rodziny mają zatem w znacznym stopniu podłoże ekonomiczne: dążenie do maksymalizacji zysku i dochodu.

Podsumowanie

Na podstawie przedstawionych tendencji zmian dokonujących się w zatrudnieniu ludności rolniczej należy sądzić, że z punktu widzenia potrzeb gospodarki krajowej zmierzały one w dobrym kierunku: malała ogólna liczba osób pracujących tylko w rolnictwie oraz w swoim gospodarstwie, wzrastała zaś liczba i odsetek osób wielozawodowych, podejmujących pracę również poza gospodarstwem rolnym, co zwiększało ich produktywność i dochody osobiste. Miało to wpływ na zmniejszenie się liczby gospodarstw rolnych i poprawę ich struktury obszarowej.

Z danych PSR 2010 wynika, że obecnie w Polsce jest 36% rolników wielozawodowych. Wielozawodowość ma zatem duże znaczenie i, jak pokazuje analiza zmian w latach 2005-2010, znaczenie to wzrasta. Dochody z pracy pozarolniczej stanowią znaczącą pozycję w całkowitym budżecie rodzin rolniczych, co jest istotne w obliczu utrzymującego się dysparytetu dochodów rolników. Zjawisko wielozawodowości jest zakorzenione w sferze rolnictwa i okazuje się być względnie trwałą strategią życia i pracy w rodzinach rolniczych.

Skoro ponad 1/3 populacji rolników wykonuje również działalność pozarolniczą, to fakt ten musi znaleźć należne miejsce w polityce gospodarczo-społecznej. Przedstawiona analiza stanu i zmian zjawiska wielozawodowości, oparta o dane statystyczne, pokazuje jedynie zmianę ilościową. Drugą odśloną zjawiska, nie mniej ważną, są zmiany jakościowe. Oba te aspekty uwarunkowane są kierunkami polityki głównie na szczeblu krajowym, wyznaczającymi ramy prawno-instytucjonalne działań w tym zakresie.

Dalsze uwalnianie zasobów pracy w rolnictwie i wykorzystywanie ich w sferze pozarolniczej będzie uzależnione od ogólnej sytuacji gospodarczej, a szczególnie od sytuacji na nierolniczym rynku pracy i możliwości wzrostu zatrudnienia poza gospodarstwem. Z drugiej zaś strony, zależność będzie od „jakości” wolnych zasobów pracy, od ich wieku i poziomu wykształcenia (obecnie rezerwy w tym zakresie ogranicza podeszły na ogół wiek i niski poziom wykształcenia osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie), a także zdolności przystosowawczych do nowych warunków pracy, w tym także mobilności zawodowej i przestrzennej.

Literatura:

1. Błąd M.: Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju. IRWiR PAN, Warszawa 2011.
2. Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku. GUS, Warszawa 2006.
3. Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku. GUS, Warszawa 2008.
4. Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010. GUS, Warszawa 2012.
5. Durand G., van Huylenbroeck G.: Multifunctionality and rural development: general framework [w]: Multifunctional agriculture. A new paradigm for European agriculture and rural development (red. G. van Huylenbroeck, G. Durand). Asgate Publishing Company, Hampshire 2003.

6. Dziewicka M.: Chłopi-robotnicy. Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez Instytut Ekonomiki Rolnej. Książka i Wiedza, Warszawa 1963.
7. Frenkel I.: Pracujący w gospodarstwach rolnych – według spisów rolnych w latach 2002 i 2005. Studia i Monografie, nr 1/2007. IRWiR PAN, Warszawa 2007.
8. Frenkel I.: Pracujący w gospodarstwach rolnych. Tendencje zmian w latach 2005-2010. IRWiR PAN, Warszawa 2012.
9. Goraj L., Mańko S., Michalak P.: Poziom i struktura dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw prowadzących rachunkowość w 2009 roku. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010.
10. Hoppe R.A., Banker D.E.: Structure and finances of U.S. farm. Family Farm Report, 2010 Edition. United States Department of Agriculture, Economic Research Service, Washington 2010.
11. Instrukcja dla rachmistrza spisowego. Materiały niepublikowane. GUS, Warszawa 2010.
12. Kaleta A.: Dywersyfikacja źródeł dochodów ludności wiejskiej. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.
13. Other gainful activity: pluriactivity and farm diversification in EU-27. European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development, Brussels 2008.
14. Zegar J., Goraj L., Floriańczyk Z.: Dochody rolników w 2010 roku na tle lat poprzednich [w]: Analiza produkcyjno-ekonomiczna sytuacji polskiego rolnictwa i gospodarki żywnościowej (red. A. Kowalski). IERiGŻ-PIB. Warszawa 2011.

MARTA BŁAD

Institute of Rural and Agriculture Development
– Polish Academy of Sciences
Warszawa

PLURIACTIVITY IN AGRICULTURAL FAMILIES IN POLAND. STATUS QUO AND TRENDS OF CHANGES IN 2005-2010

Summary

The article presents the results of an analysis of the status quo and changes in employment in individual farms conducted on the basis of the National Agricultural Census 2010 and representative research: Farm Structure Survey 2005 and 2007. The analysis concerned employed persons working simultaneously on farms and outside of them, thus pluriactive persons. It turned out that the number of pluriactive persons in the examined period increased. Moreover, the number of individual farms pursuing non-agricultural activities increased, as well as the significance of income from non-agricultural activity in the total income of households of farmers.